

УДК 378 (477.42)«192-193»: 001.8
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112029>

Комарніцький Олександр,
академік НАНВО України,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка
kob-1974@ukr.net

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3021-6550>
ResearcherID ABC-6699-2020

Комарніцька Людмила,
кандидат філологічних наук,
вчений секретар, НРЗВО
«Кам'янець-Подільський державний інститут»
kob-1974@ukr.net
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6742-8314>

НАВЧАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТІВ ЖИТОМИРСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ЗВО У 20-30-ті рр. ХХ ст.: ПРАКТИКИ ТА ПІДСУМКОВА АТЕСТАЦІЯ

Анотація

У статті на основі наявної наукової літератури, архівних джерел, матеріалів тогочасної періодичної преси показано місце педагогічної і виробничих практик, стажування, дипломного проектування у житті студентів Житомирського ЗВО у 20-30-ті рр. ХХ ст., показано динаміку кількості випускників цього закладу. Автори зазначають, що важливою складовою у підготовці учителів була педпрактика. Вона відображала особливості радянської педагогічної освіти, орієнтованої на підготовку «трудової» інтелігенції. В першу чергу, це стосувалось такої компоненти як досвід роботи/ознайомлення на/із індустріальним та сільськогосподарським виробництвом. Практиканти знайомилися з роботою різних типів освітніх закладів, працювали помічниками вчителя і вихователя, а на третьому курсі самостійно вели педагогічну діяльність. Невід'ємною частиною навчальної діяльності молоді було проведення навчальних екскурсій, проходження річного практичного стажування, у ході якого студентство отримувало важливий досвід та демонструвало вміння застосувати здобуті знання на практиці.

Ключові слова: студент, інститут, Житомир, практика, екскурсія, стажування, випуск.

Постановка проблеми. Запорукою якісного навчання у будь-якому закладі вищої освіти є поєднання теорії та практики. Теоретичні знання та практичні навички, які здобувають студенти у ході навчання, повинні завжди йти поруч. Власне, це актуально як для сьогодення, так і для освітніх закладів міжвоєнного періоду, коли відбувалося становлення радянської освітньої моделі. На часі питання дуальної форми здобуття освіти, в основі якої лежить поєднання навчання осіб безпосередньо у ЗВО з навчанням на робочих місцях на виробництві для поглиблення практичних навичок і здобуття кваліфікації. У цьому відношенні варто звернутися до досвіду 1920-х рр.: для набуття більшого практичного досвіду, ознайомлення із сучасними технологіями, вдосконалення професійних навичок студенти-випускники проходили річне стажування, у ході якого у школах вони мали можливість продемонструвати вміння застосувати здобуті знання на практиці. У нашій статті ми проілюструємо вище зазначене на прикладі Волинського інституту народної освіти (далі – ІНО), на базі якого виник Житомирський інститут соціального виховання (далі – ІСВ), а згодом – педагогічний та учительський інститути.

Аналіз досліджень. Незважаючи на низку публікацій з означеної у назві статті проблеми, комплексного дослідження поки що не створено. Вивчалися лише окремі аспекти. Так, Н. Дем'яненко у монографії звернула увагу на поєднання теорії і практики у процесі загальнопедагогічної підготовки вчителів в Україні у першій половині 20-х рр. ХХ ст. (Дем'яненко, 1998). В одній із своїх статей вчена показала місце педпрактики у професійній підготовці вчителів, яких готували інститути народної освіти і педтехнікуми (Дем'яненко, 1997). О. Лавріненко у своїх дослідженнях на прикладі насамперед Київського ІНО проаналізував методики викладання, показав деякі аспекти стажування молоді (Лавріненко, 1997; 1998). Предметом статті Н. Сафоновой став пошук змісту, форм та методів підготовки вчителів у 20-х рр. (Сафонова, 2010). Подібні проблеми порушували у своїх працях В. Липинський (Липинський, 2000), В. Майборода (Майборода, 1992), В. Коротєєва-Камінська (Коротєєва-Камінська, 1997), І. Ящук (Ящук²⁰⁰⁹) та ін. дослідники.

Розгляд окресленої проблема запропоновано й на сторінках нашої монографії (Комарницький, 2018).

Мета статті – на основі наявної наукової літератури, архівних джерел, матеріалів тогочасної періодичної преси показати місце педагогічної і виробничих практик, стажування, дипломного проектування в радянській системі підготовки вчителів 20-30-ті рр. ХХ ст., на прикладі студентів Житомирського ЗВО; а також проаналізувати кількісний склад та соціальну приналежність випускників цього закладу.

Виклад основного матеріалу. Драматичним періодом в історії України є 20-30-ті рр. ХХ ст., який поділяється на два відрізки. Характерними рисами першого з них (період нової економічної політики) були тимчасова відмова більшовиків від політики «воєнного комунізму», перехід до обмежених ринкових методів господарювання, здійснення політики коренізації/українізації задля завоювання підтримки «неросійських» народів. У ході другого етапу (доба «великого перелому», «радянської модернізації») відбулося повернення до реалізації програми комуністичного будівництва, насаджувалися соціалістичні виробничі і суспільно-політичні відносини, проводилися глибокі, швидкі і болісні соціально-економічні і культурні перетворення, що ґрунтувалися на засадах комуністичної доктрини. Такі зміни не могли не позначитися на змісті та характері освіти. У міжвоєнний період модернізувалися системи початкової та середньої освіти, що, у свою чергу, вимагало невідкладних заходів щодо вирішення проблеми забезпечення цих закладів кваліфікованими педагогічними кадрами, нестача яких відчувався в усіх без винятку регіонах. Педагогічні заклади освіти пережили низку реорганізацій, що спричинили зміни у змісті навчання студентів, майбутніх учителів, які мали нести комуністичні ідеї в учнівське середовище, формувати світогляд учнів, виховувати у молоді відданість радянській ідеології.

Одним із пріоритетних напрямків у підготовці майбутніх учителів була педагогічна практика. Ми виходимо з того, що для підготовки повноцінного спеціаліста важливо дати можливість студентам набути не лише певних теоретичних знань, але й практично опанувати педагогічним процесом в усій його складності, набути навиків і умінь, необхідних для майбутньої практичної роботи учителя. Варто зазначити, що на початку 20-х рр.

педпрактика зіткнулася із проблемами організаційного характеру, зокрема не було уніфікованих вимог до її проведення. Через це кожний ЗВО організовував її на свій розсуд, звісно, враховуючи місцеві особливості. В одному із архівних документів нам вдалося віднайти дані, що у Волинському ІНО в 1920-1921 навчальному році (далі – н.р.) практику проходили лише студенти випускного курсу, насамперед ті, які до вступу у виш не працювали у школі, а відтак не мали досвіду учительської роботи (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 291, арк. 9зв.). У 1922-1923 н.р. студенти-практиканти об'єднувалися у групи по 6-10 осіб і упродовж 2 годин на тиждень практикувалися у дитсадках. Результати роботи обговорювали на групових зібраннях (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1057, арк. 10).

У наступні роки було розроблено відповідну нормативну базу і робота стала більш предметною. Проходженню практики передувала значна підготовча робота. Готували молодь до її проходження упродовж всього навчального року. Відповідальність за організаційно-методичну роботу поклали на комісії з педпрактики, одна з яких у 1925-1926 н.р. діяла у Волинському ІНО. Вона складалася з викладачів педагогіки, дидактики та методик окремих дисциплін. Окрім того, до її складу входили три представники від студентів (Держархів Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 150, арк. 7зв.). Останні рідко відвідували засідання комісії. Того року цей показник становив лише 33% (для порівняння: відвідуваність викладачів становила 58%) (Держархів Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 150, арк. 11зв.).

На кожному курсі педпрактика мала свою специфіку. Так, перед першокурсниками поставили завдання шляхом спостережень та «обслідувань» ознайомитися із роботою різних типів закладів освіти (соціального виховання, професійної освіти). У ході роботи студенти вивчали діяльність дітей, роль та місце вихователя та учителя в процесі виховання (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 289, арк. 310; Держархів Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 150, арк. 8).

Студенти-другокурсники виконували функції помічників учителя і вихователів. Молодь, подібно до першокурсників, знайомилася з роботою закладів соціального виховання, шкіл, дитячих будинків і дитячих містечок. У Волинському ІНО

практиканти виконували функції учителів у трудових школах. Їхня робота полягала у проведенні для школярів екскурсій «в природу», вивченні організації освітнього процесу у зазначених закладах (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 289, арк. 310; Держархів Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 150, арк. 8).

Окремі документи повідомляють про проходження студентами педпрактики у 1930-х рр. Проходженню практики передували настановчі конференції та інструктажі (загальнополітичний, педагогічний, методик викладання окремих дисциплін). На них молодь отримувала відповідні завдання (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1488, арк. 94; оп. 11, спр. 149, арк. 141). У 1932-1933 н.р. у Житомирському ІСВ практиканти були учасниками 2-3-денних семінарів. Серед проблем, які піднімалися, акцентувалася увага на питаннях методик, забезпеченні підручною літературою тощо (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 148, арк. 97). Нам вдалося віднайти документи, які засвідчують що в ІСВ в 1931-1932 н.р. практикувалися 245 осіб. Одна частина студентів (112 осіб) працювала у 24 районах, а інша (133 особи) – у 33 районах. З них 22 студенти відбували практику у робітфаках і технікумах, 56 – у школах молодшого і 167 – старшого концентру. Навчальне навантаження молоді складало від 19 до 48 год. на декаду. Студентство III курсів техніко-математичного та соціально-економічного відділів проходило практику спільно із студентами Кам'янець-Подільського ІСВ (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 14888, арк. 94). В одному із документів від 7 серпня 1934 р. йдеться про те, що студенти Житомирського педінституту проходили педпрактику у 20-й школі міста (Держархів Житомирської обл., ф. п. 211, оп. 1, спр. 49, арк. 94). У замітці завідувача кафедри педагогіки Л. Гінківського, яка була опублікована в інститутській газеті «За більшовицькі кадри», акцентувалася увага на необхідності поєднання педагогічної теорії з педпрактикою. Зазначалося, що відповідно до постанови ЦВК СРСР від 19 листопада 1932 р. про вищу школу при побудові навчальних планів і програм необхідно зв'язувати в єдиний процес теорію і практику з таким розрахунком, щоб кожний ступінь виробничої практики був підпорядкований відповідній частині теоретичного курсу. Водночас в інституті педпрактика на II-III курсах продовжувала залишатися відірваною від теорії, органічно з нею не пов'язаною (Гінківський, 1935, с. 5).

Хронічною проблемою більшості педагогічних закладів освіти у 20-30-ті рр. була нестача баз практики. Це було пов'язано з тим, що тієї кількості шкільних закладів, профіль яких би підійшов для проведення практики майбутніх вчителів, було не достатньо. Серед недоліків – розпорошеність студентів по різних районах, що ускладнювало можливість безпосередньо контролювати їхню роботу і надавати відповідну методичну допомогу. У 1932-1933 н.р. студентів Житомирського ІСВ «розкидали» по 16 районах республіки. Окрім того, мали випадки коли їх використовували не за призначенням. За нашими даними із 177 практикантів за фахом працювали 106, додатково до фаху виконували й роботу не за фахом – 27, працювали не за фахом – 5. У школах молодшого концентру трудилися 39 студентів, що заборонялося тогочасними нормативними документами. Частина студентів-практикантів не повернулися на навчання (за що їх називали «літунами»), особливо у роки Голодомору 1932-1933 рр., про що керівники вишів сигналізували у Наркомат освіти УСРР. У 1932-1933 н.р. у Житомирі до навчання не приступили 27 студентів. Отримавши змогу залишитися на учительських посадах, вони тим самим хотіли уникнути голодної смерті. Особливо це стосується молодих людей, на яких лежала відповідальність за утримання сім'ї. Вони не зважали на категоричні вимоги керівництва інституту з'явитися у заклад (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 148, арк. 96). Недостатньою була методична допомога студентам з боку як райвно, так і окремих шкіл. У 1931-1932 н.р. з 245 практикантів допомогу отримували лише 52. Дошкуляла відсутність у школах і в райвно методичної та педагогічної підручної шкільної літератури (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1488, арк. 94; оп. 11, спр. 149, арк. 141).

Підсумки педагогічної практики підводилися на заключних конференціях, на яких розглядали найбільш дискусійні питання, що виявлялися під час практики з метою її подальшої раціоналізації. У конференціях брали участь представники навчальних закладів, де практикувалися студенти, місцевого комітету професійної освіти. У переважній більшості студенти відповідально ставилися до поставлених завдань і успішно їх виконували. У першому семестрі 1932-1933 н.р. на «добре» оцінили педпрактику 20 житомирських студентів, «задовільно» – 81. У другому семестрі оцінку «добре»

виставили 12 студентам, «задовільно» – 62. На «незадовільно» оцінили роботу 2 студентів (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 148, арк. 96).

Дієвою формою педпрактики була робота молоді у піонерських загонах та таборах. Особливу увагу вожатих, які працювали у таборах, звертали на проведення політосвітньої роботи. Зокрема, на засіданні бюро партосередку Волинського ІНО, яке відбулося 4 квітня 1927 р., зазначалося про роботу загонів юних піонерів у складі 49 осіб. Роботу у них активізували під час підготовки та проведення державних та революційних свят. Дітей зобов'язували відвідувати комсомольські збори. Викладачі і студенти ЗВО організували для піонерів екскурсії (Держархів Житомирської обл., ф. п. 211, оп. 1, спр. 10, арк. 45). У 1930 р. 37 студентів-комсомольців ІСВ трудилися у 6 школах міста, де взяли шефство над понад 600 учнями, які були членами Всесоюзної піонерської організації (Держархів Житомирської обл., ф. п. 211, оп. 1, спр. 25, арк. 66зв.).

Влада значну увагу приділяла практичному впровадженню у навчальні плани шкіл трудової політехнічної освіти. Наслідком такої політики стало запровадження виробничих практик, зокрема індустріальної та сільськогосподарської. Щодо першої практики, то молодь спочатку практикувалася у майстернях, лабораторіях, кабінетах своїх вишів. Наприклад, студенти Житомирського ІСВ трудилися у майстернях ручного обробітку металу і електромеханіки (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1488, арк. 71; оп. 11, спр. 149, арк. 141). Не рідко для проходження виробничої практики використовували потужності місцевих наукових установ. Так, у 1922-1923 н.р. студенти II курсу Волинського ІНО проходили практичні заняття з анатомії і «систематики» у хімічній лабораторії Волинського центрального музею. Трьохкурсники проводили практичні роботи з хімії (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1057, арк. 10). На другому етапі практиканти знайомилися безпосередньо з виробництвом. Так, у середині 20-х рр. студенти III курсу ІНО відвідали фабрики і заводи Москви, Ленінграда, Києва (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 289, арк. 95зв., 309зв.). Крім того, для них провели екскурсії на місцеві підприємства – завод «Сільмаш», залізничні майстерні, терпентиновий завод, броварню, водогін, електростанцію, паровий млин. Практиканти побували також на

фабриках і заводах Бердичева, Токарівки, Барашівки (Держархів Житомирської обл., ф. Р.266, оп. 1, спр. 150, арк. 10зв.). Подібне практикували і в 30-ті рр. Зокрема, студенти ІСВ відвідали Коростишівську паперову фабрику (Держархів Житомирської обл., ф. П.211, оп. 1, спр. 35, арк. 7), житомирські машинобудівний завод ім. Сталіна, деревообробну фабрику ім. Профінтерна та електростанцію (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1488, арк. 71).

Для проходження практики молодь розподіляли на підгрупи. В ІСВ було створено декілька таких підгруп, які налічували по 68 осіб. Кожна з них працювала по 20 днів (Ковалиський, 1931, с. 2). З такими чисельними групами складно було працювати. З багатьох підприємств сигналізували, що вони були переповнені практикантами, а тому приймати нових відмовлялися. 13 листопада 1931 р. на засіданні партосередку інституту виступаючи звернули увагу на те, що на фабриках і заводах регіону не вистачало місць для всіх практикантів. У зв'язку із цим частина студентів вимушені була практикуватися у майстернях вишу (Держархів Житомирської обл., ф. п. 211, оп. 1, спр. 36, арк. 32).

Студенти Житомирського педвишу проходили сільськогосподарську виробничу практику («агропрактикум»). Її метою була підготовка «агрономізованого педагога» (Строкатів, 1930, с. 217). М. Зотін у своїй праці так обґрунтував необхідності цієї практики: «Часто у селах селянський учитель буває єдиним найбільш освіченим робітником на селі. Здобуваючи знання у виші, учитель повинен орієнтувати свої розумові надбання на цю сільськогосподарську дійсність, оскільки він буде за головного помічника в справі ліквідації агрономічної несвідомості селянського населення. Це не значить, що учитель має працювати з дорослими. Він свою агропропаганду мусив здійснювати через школу, розповсюджуючи серед дітей... ті знання, які надто потрібні молодому поколінню, щоб воно знайшло найкоротший шлях до більш культурних (а не доісторичних) способів обробки землі». Він зазначав, що знання про сільське господарство потрібні були і в міських школах, де б школярі повинні «одержати потрібний запас знань про сільське господарство і не бути одірваним від того оточення, що постачає нашу промисловість сировиною й дає головну масу харчових продуктів» (Зотін, 1926, с. 107). Заклад для проходження практики використовував власне садово-польове допоміжне господарство

(ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1488, арк. 71). Крім того, практикувалося проведення екскурсій до сільськогосподарських дослідних станцій, ветеринарних пунктів, на підприємства сільськогосподарського машинобудування, у колгоспи та радгоспи (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 289, арк. 95зв.). Молодь працювала у приміських радгоспах та колгоспах, на дослідному полі Інституту технічних культур (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1488, арк. 71). В організації цієї практики мали місце труднощі, насамперед, організаційного характеру. Через ці та деякі інші причини завдання практики виконувалися не в повному обсязі. Наприклад, у Волинському ІНО в 1929-1930 н.р. випускники програму виконали лише на 50%. На молодших курсах цей показник взагалі становив 30% (Держархів Житомирської обл., ф. п. 211, оп. 1, спр. 35, арк. 8).

Невід'ємною частиною навчальної діяльності студентів було проведення екскурсій. Для студентів окрім виробничих організували екскурсії навчального характеру, у ході яких молодь ознайомлювалася з роботою аналогічного навчального закладу (ІНО, педтехнікум), або обстежувала низку педагогічних навчальних закладів, науково-дослідних установ, мистецьких закладів, навчальних закладів інших типів тощо. Наприклад, в одному із документів розповідається про те, як молодь ІСВ відвідала дитячу комуна ім. Леніна та художню школу (Держархів Житомирської обл., ф. п. 211, оп. 1, спр. 35, арк. 7).

Після закінчення повного курсу навчання студентів-випускників направляли у школи для проходження там річного практичного стажування, де вони мали продемонструвати вміння застосувати здобуті знання в умовах виробництва (Лаврут, 2011, с. 121). Студентам, яких відряджали на стажування видавалися тимчасові посвідчення та залікові книжки. За свою роботу стажисти мали отримувати зарплату, яку виплачували заклади освіти, по тому тарифові, що й учителі. Перед виїздом у школи контрольно-навчальні комісії вищів доводили до відома стажерів результати їхньої навчальної діяльності, що, на думку керівництва ЗВО, мало стимулювало їх ліквідувати наявну академзаборгованість. Для Волинського ІНО це було актуально. У травні 1926 р. контрольно-навчальна комісія повідомила, що із 69 випускників не мали заборгованості лише 23 студенти. Поодинокі борги мав 21 студент, а

тому їм умовно дозволили проходити стажування. Щодо інших 25 осіб, то їх не допустили до практичної роботи. Такий хід керівництва подіяв і вже через два місяці кількість тих, хто мав право проходити стажування зросла до 55 (Держархів Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 150, арк. 14). Наступного року комісія направила на стажування 53 студенти. 24 особи поїхали у Волинський округ, 19 – у Шепетівський, 10 – у Коростенський (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 1086, оп. 1, спр. 264, арк. 51, 59). Водночас, не всі студенти вчасно прибули до місця призначення. Так, нам вдалося з'ясувати, що у Шепетівський округ доїхали лише 8 осіб, а невдовзі до них приєдналися ще 2 особи (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 1086, оп. 1, спр. 264, арк. 48-50). Місце перебування інших 9 осіб встановити, на жаль, не вдалося (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 1086, оп. 1, спр. 134, арк. 11-13).

Після завершення роботи стажисти звітувалися на підсумкових конференціях, які відбувалися у стінах рідного закладу. Наприклад, 15-17 червня 1926 р. було проведено підсумкову конференцію у Волинському ІНО. Комісія заслухала 63 стажисти 1925 року випуску і декілька осіб випуску 1924 р. Учасниками дійства були також викладачі та студенти інституту, місцеві учителі. Перед початком роботи присутні заслухали виступи викладачів Е. Бражнікової, В. Скорохода, М. Яневича, які поділилися досвідом роботи. Стажери проінформували про етапи своєї педагогічної та громадської діяльності, після чого комісія встановила рівень підготовки студентів, виконання ними всіх теоретичних та практичних вимог плану, оприлюднила своє рішення про надання їм відповідної кваліфікації (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 289, арк. 298).

У 20-х рр. студенти виконували дипломні роботи. У 1925 р. Укрголовпрофосвіта для інститутів видала положення про дипломні роботи, які мали виконуватися під час стажування випускників вишів. З темою роботи стажист визначався після того як пропрацював на виробництві півроку, а відтак дипломна робота мала практичний характер і базувалася на досвіді стажиста, давала змогу визначити його організаційно-творчі здібності у педагогічному процесі (Зотін, 1926, с. 178). Архівні документи свідчать, що частина робіт студентів Волинського ІНО мали практичний характер. Наприклад, у 1926 р. С. Хлопицький писав

роботу на тему «Проведення екскурсій старших класів 7-річної школи по геологічному відділу» (Держархів Житомирської обл., ф. р. 98, оп. 1, спр. 12, арк. 48). За час проходження стажування складно було виконати змістовну дипломну роботу, оскільки молодь завантажували у школі роботою (на той час кадрів вчителів у школах вкрай не вистачало). Через це непоодинокими були випадки, коли студенти просили керівництво інституту продовжити термін стажування для завершення написання дипломних робіт. Реагуючи на такі звернення, ректор ІНО Коник 12 липня 1926 р. просив Шепетівську окрінспектуру збільшити літню відпустку для стажерів випуску 1924-1925 н.р. до 15 вересня 1926 р. Він аргументував це тим, що ніхто із випускників не подав до захисту дипломні роботи. Влітку вони могли б завершити свої дипломні роботи і восени їх захистити (Держархів Хмельницької обл., ф. Р.1086, оп. 1, спр. 134, арк. 38). Однак, і до того часу стажери взяті на себе зобов'язання не виконали, що змусило керівництво вишу підійти до такого становища більш жорстко. У листопаді 1926 р. т.в.о. ректора Багрицький просив окрінспектуру проінформувати стажерів випуску 1925 року, що останній термін подачі кваліфікаційних робіт 1 січня 1927 р. (Держархів Хмельницької обл., ф. Р.1086, оп. 1, спр. 134, арк. 80).

Наприкінці 20-х рр. систему стажерства відмінили. Студенти склали державні екзамен. Частина з них мали не достатню підготовку. 7 серпня 1938 р. на партійних зборах Житомирського учительського інституту йшлося про те, що державні екзамен не змогли скласти 17 випускників. На зібранні зверталася увага на деякі інші недоліки: «студенти випущені малограмотні, низька культура мови»; екзамен з педагогіки приймав лише один член комісії Смолінський. Дістался і директору Запісоцькому, який не достатньо «вивчив політичні обличчя» студентів, і деяких «ненадійних» випускників відрядив на вчительську роботу у прикордонні райони (Держархів Житомирської обл., ф. п. 211, оп. 1, спр. 75, арк. 72, 74). Невдовзі за цю «провину» його звільнили з роботи.

Гостра потреба у нових, свіжих кадрах вчителів змушувала керівництво Наркомату освіти УСРР здійснювати прискорені випуски, скорочувати термін навчання. У другому семестрі 1933-1934 н.р. на один рік скоротили термін навчання у Житомирському

педінституті. Студенти після закінчення трьох курсів вимушені були їхати працювати у школи і лише через рік, після доздачи низки дисциплін на заочній формі навчання, складали випускні екзамени (Близнюк, 1957, с. 54).

Як правило, випуски студентів проводилися в урочистій обстановці, інформацію про них досить широко висвітлювали у пресі. Наприклад, 13 вересня 1925 р. свято випуску відбулося у Волинському ІНО (Р-н. 67 нових освітників, с. 4). У 1935 р. на урочистому зібранні, випускників педінституту привітав секретар міського парткому С. Дитюк, який з позицій комуністичної ідеології закликав «міцнити свою класову пильність, ідейну озброєність і більшовицьку непримиренність. Навчаючи дітей, вчиться самі, оволодівайте культурною спадщиною людства – наукою Маркса – Леніна – Сталіна». У промові особливо наголошувалось на соціальній компоненті держави – «пролетарської батьківщини» та вчителів («гідних синів») цієї держави (про дочок не згадувалось), на яких покладался обов'язок працювати задля забезпечення «успіху нашої рідної більшовицької справи – виховання підрастаючого покоління» (Дитюк, 1935, с. 1).

У свою чергу, випускники, у дусі того часу, дякували партійно-державному керівництву за надану можливість здобути вищу освіту і «запевняли комуністичну партію і радянську владу, що покладені завдання на [них] [вони] з честю виконають. Знання, які ми придбали, передамо молоді, розкиданій по темним куточкам Волині» (Р-н. 67 нових освітників, с. 4). У 1938 р. випускник Баніт із «душевним піднесенням» зазначав: «Я іду працювати на педагогічну роботу. Які хороші перспективи, яке поле плідотворної діяльності розкривається переді мною. Хіба є вища честь, ніж виховувати наших чудових дітей в комуністичному дусі, виховувати в них безмежну любов до вітчизни, до більшовицької партії, глибоку ненависть до ворогів народу» (Привіт випускникам, с. 3).

За даними О. Поставенського Житомирський педагогічний виш до 1940 р. підготував близько 5 тис. учителів (Пастовенський, 2007, с. 3). Наявні джерела дали можливість встановити, що у 1921 р. Волинський ІНО випустив 97 молодих спеціалістів, які навчалися на денній формі навчання, у 1923 р. – 25, у 1924 р. – 53, у 1925 р. – 67, у 1926 р. – 54 (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 281, арк. 17, 22; спр. 1057, арк. 3зв.; оп. 4, спр. 629, арк. 38зв.; Держархів

Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 135, арк. 41зв.; Р-н. 67 нових освітників, с. 4). У 1929 р. заклад було реорганізовано в Інститут соціального виховання. В його складі об'єднали педагогічний інститут, два педтехнікуми, педагогічний робітфак та підготовчі курси, це призвело до збільшення контингенту навчального закладу. Так, Житомирський ІСВ у 1931 р. навчання завершили 183 студенти стаціонару, у 1932 р. – 106, у 1933 р. – 96 (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 148, арк. 90); Житомирський педінститут – у 1935 р. – 130, у 1936 р. – 100, у 1939 р. – 285. У 1938 р. виш закінчили понад 700 студентів (враховувалися показники студентів денної і заочної форм навчання педагогічного та учительського інститутів – Авт.) (Гержедова, 1935, с. 1; По Радянській Україні, с. 4; Вища педагогічна освіта, 2009, с. 83).

Кращі випускники педвишу поповнили викладацький склад. Так, у 1931 р. отримали запрошення працювати у рідному закладі 18 випускників ІСВ, у т.ч. М. Матківський (згодом – доцент кафедри хімії), І. Лях (завідувач кафедри політекономії), С. Альбер (кандидат фізико-математичних наук, професор, завідувач кафедри фізики та математики) (Вища педагогічна освіта, 2009, с. 83). У 20-30-ті рр. у виші студіювали заступник Голови Ради Міністрів УРСР, академік АН УРСР, директор Інституту геологічних наук АН УРСР В. Бондарчук, український поет, перекладач, релігійний діяч М. Хомичевський (Борис Тен), професор Київського університету П. Харченко, професор Поволзького лісотехнічного інституту Л. Тишкевич, заслужені учителі К. Галактіонов, А. Лавринович, В. Ковецький, О. Лаговська, В. Опалійко, С. Більський, О. Теодорович, К. Прищенко та ін. (Житомирський державний педагогічний університет, с. 10-12).

Висновки. Таким чином, упродовж 20-30-х рр. ХХ ст. у педагогічному закладі вищої освіти Житомира певна увага приділялася проходженню студентами педагогічної і виробничої практик, стажуванню, екскурсійній діяльності, якісній підготовці студентів-випускників. Важливою складовою у підготовці учителів була педпрактика. Її проходження ускладнювалося відсутністю уніфікованих вимог. Практиканти ознайомилися з роботою різних типів освітніх закладів, працювали помічниками вчителя і вихователя, а на третьому курсі самостійно вели педагогічну роботу. Тогочасні джерела засвідчують, що більшість студентів успішно

виконували поставлені завдання і добросовісно ставилася до своїх обов'язків. Водночас, частина молодих людей не поверталася до рідного вишу і залишалися працювати у школах, помітний відсоток «неповернень» після практики припадає на голодні 1932-1933 рр. Однією із форм педпрактики була робота студентства у піонерських загонах і таборах. Майбутні вчителі обов'язково проходили «практику», пов'язану з індустріальним та сільськогосподарським виробництвом. Ця компонента відображала особливості радянської педагогічної освіти, орієнтованої на підготовку «трудової» інтелігенції, представники якої мали пам'ятати про своє коріння та усвідомлювати сутність держави, в якій вони жили і працювали. Індустріальна практика проходила у два етапи: на першому молодь працювала у майстернях, лабораторіях, кабінетах рідного вишу, були учасниками екскурсій на виробництво; на другому – безпосередньо трудилася на промислових підприємствах. У ході сільгосппрактики студенти працювали в інститутському допоміжному господарстві, колгоспах та радгоспах регіону, допомагали селянам у проведенні весняних та осінніх польових робіт тощо. Невід'ємною частиною навчальної діяльності студентів було проведення навчальних екскурсій, проходження студентами річного практичного стажування, у ході якого вони демонстрували вміння застосувати здобуті знання на практиці. Як і в наш час, випускники демонстрували різний рівень знань та засвоєних навичок. Цей факт не зупиняв керівництво держави у стимулюванні збільшення кількості випускників. Вища педагогічна освіта в досліджуваній період поступово набувала ознак масової, що не могло не позначатись на її якості. Зростанню кількості випускників приляло й запровадження заочної форми навчання. Кращих випускників запрошували на викладацьку роботу. Подальших досліджень потребують програми гуманітарних спеціальностей окреслених навчальних закладів, теми курсових та дипломних робіт, що дозволить розширити уявлення про механізми формування та виховання «справжньої радянської людини».

Джерела та література

Близнюк, Л. (1957). Розвиток народної освіти на Житомирщині в 1933-1941 роках. Розвиток народної освіти на Житомирщині за 40 років радянської влади: зб. ст. Житомир: Житомир. обл. вид-во, с. 51–60.

Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи. Житомирська область. (2009). Київ: Знання України, 491 с.

Гержедова. (1935). Підсумки навчального року. За більшовицькі кадри. Житомир, 1 липня. №1. С. 2.

Гінківський, Л. (1935). Про роботу педагогічної кафедри (Підсумки і завдання). За більшовицькі кадри. Житомир, 1 липня. №1. С. 5.

Дем'яненко, Н. (1998). Загальнопедагогічна підготовка вчителів в Україні (XIX – перша третина XX ст.): монографія. Київ: ІЗМН, 328 с.

Дем'яненко, Н. (1996). Педагогічна практика у професійній підготовці вчителя в Україні (20-ті роки). Рідна школа. Київ, №3. С. 74–76.

Держархів Житомирської обл., ф. п. 211, оп. 1, спр. 10. 92 арк.

Держархів Житомирської обл., ф. п. 211, оп. 1, спр. 25. 68 арк.

Держархів Житомирської обл., ф. п. 211, оп. 1, спр. 35. 56 арк.

Держархів Житомирської обл., ф. п. 211, оп. 1, спр. 36. 46 арк.

Держархів Житомирської обл., ф. п. 211, оп. 1, спр. 49. 46 арк.

Держархів Житомирської обл., ф. п. 211, оп. 1, спр. 75. 122 арк.

Держархів Житомирської обл., ф. р. 98, оп. 1, спр. 12. 67 арк.

Держархів Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 135. 91 арк.

Держархів Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 150. 280 арк.

Держархів Хмельницької обл., ф. р. 1086, оп. 1, спр. 134. 81 арк.

Держархів Хмельницької обл., ф. р. 1086, оп. 1, спр. 264. 76 арк.

Дитюк, С. (1935). Більшовицький привіт і поздоровлення новому заgonу радянських педагогів-випускників Житомирського педінституту. За більшовицькі кадри. Житомир, 1 липня. №1. С. 1.

Житомирський державний педагогічний університет імені Івана Франка: іст. нарис. (2002). Київ: Техніка, 88 с.+ 32 с. кол. вкл.

Зотін, М. (1926). Педагогічна освіта на Україні. Харків: Держ. вид-во Укр., 216 с.

Коваліський, В. (1931). Забезпечити політехнічну практику в готуванні педагогічних кадрів. Радянська Волинь. Житомир, 17 травня. №66 (2134). С. 2.

Комарніцький, О. (2017). Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 984 с.

Коротєєва-Камінська, В. (1997). Українознавчий аспект змісту педагогічної освіти (1917-1945 рр.). Київ: Логос, 262 с.

Лавріненко, О. (1998). Виховання майбутнього вчителя в Україні на початку 20-х років. Початкова школа. Київ, №6. С. 60–61.

Лавріненко, О. (1997). Практична професійна підготовка вчителя в Україні (1917-1926 рр.). Педагогіка і психологія. Київ, №4. С. 216–223.

Лаврут, О. (2011). Стажування студентів вищих навчальних закладів в УСРР періоду 20-х років ХХ ст. Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. Київ: ВІР УАН. Вип. 44 (№2). С. 120–129.

Липинський, В. (2000). Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки: монографія. Донецьк: РВА Донецьк. держ. техн. ун-т, 247 с.

Майборода, В. (1992). Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.). Київ: Либідь, 196 с.

Новий загін радянських педагогів. (1936). Радянська Волинь. 2 липня. №33 (3412). С. 1.

Пастовенський, О. (2007). Освіта Житомирщини: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у майбутнє: наук. зб. Житомир: Житомир. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. Т. 2. С. 3–9.

По Радянській Україні. Черговий випуск. (1939). Червоний кордон. Кам'янець-Подільський, 2 липня. №149 (2927). С. 4.

Привіт випускникам. (1938). Червоне Полісся. Житомир, 4 липня. №152 (4016). С. 3.

Р-н. 67 нових освітників. (1925). Радянська Волинь. 16 вересня. Ч. 210 (335). С. 4.

Сафонова, Н. (2010). Розвиток педагогічної освіти в Україні в 20-х роках ХХ століття. Інтелекція і влада: громад.-політ. наук. зб. Одеса: Астропринт. Вип. 19. С. 124–132.

Строкатів, З. (1930). Сільське господарство в інститутах народної освіти. Записки Ніжинського інституту народної освіти. Ніжин. Кн. X. С. 211–222.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 281. 236 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 291. 105 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1057. 178 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 629. 48 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 289. 711 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1488. 403 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 148. 262 арк.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 149. 181 арк.

Яшук, І. (2009). Особливості формування системи вищої педагогічної освіти в Україні (20-30-ті рр. ХХ століття). Педагогічний дискурс: зб. наук. пр. Хмельницький: Хмельн. гум.-пед. академія. Вип. 6. С. 203–211.

References

Blyzniuk, L. (1957). Rozvytok narodnoi osvity na Zhytomyrshchyni v 1933-1941 rokakh. Rozvytok narodnoi osvity na Zhytomyrshchyni za 40 rokiv radianskoi vlady: zb. st. Zhytomyr: Zhytomyr. obl. vyd-vo, s. 51–60.

Vyshcha pedahohichna osvita i nauka Ukrainy: istoriia, sohodennia ta

perspektyvy. Zhytomyrska oblast. (2009). Kyiv: Znannia Ukrainy, 491 s.

Herzhedova. (1935). Pidsumky navchalnoho roku. Za bilshovytski kadry. Zhytomyr, 1 lypnia. №1. S. 2.

Hinkivs'kyi, L. (1935). Pro robotu pedahohichnoyi kafedry (Pidsumky i zavdannya). Za bil'shovyts'ki kadry. Zhytomyr, 1 lypnya. №1. S. 5.

Demianenko, N. (1998). Zahalnopedahohichna pidhotovka vchyteliv v Ukraini (XIX – persha tretyna XX st.): monohrafiia. Kyiv: IZMN, 328 s.

Demianenko, N. (1996). Pedahohichna praktyka u profesiinii pidhotovtsi vchytelia v Ukraini (20-ti roky). Ridna shkola. Kyiv, №3. S. 74–76.

Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. p. 211, op. 1, spr. 10. 92 ark.

Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. p. 211, op. 1, spr. 25. 68 ark.

Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. p. 211, op. 1, spr. 35. 56 ark.

Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. p. 211, op. 1, spr. 36. 46 ark.

Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. p. 211, op. 1, spr. 49. 46 ark.

Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. p. 211, op. 1, spr. 75. 122 ark.

Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. r. 98, op. 1, spr. 12. 67 ark.

Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. r. 266, op. 1, spr. 135. 91 ark.

Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. r. 266, op. 1, spr. 150. 280 ark.

Derzharkhiv Khmelnytskoi obl., f. r. 1086, op. 1, spr. 134. 81 ark.

Derzharkhiv Khmelnytskoi obl., f. r. 1086, op. 1, spr. 264. 76 ark.

Dytiuk, S. (1935). Bilshovytskyi pryvit i pozdorovlennia novomu zahonu radianskykh pedahohiv-vypusknnykiv Zhytomyrskoho pedinstytutu. Za bilshovytski kadry. Zhytomyr, 1 lypnia. №1. S. 1.

Zhytomyrskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Ivana Franka: ist. narys. (2002). Kyiv: Tekhnika, 88 s.+ 32 s. kol. vkl.

Zotin, M. (1926). Pedahohichna osvita na Ukraini. Kharkiv: Derzh. vyd-vo Ukr., 216 s.

Kovalyskyi, V. (1931). Zabezpechyty politekhnichnu praktyku v hotuvanni pedahohichnykh kadriv. Radianska Volyn. Zhytomyr, 17 travnia. №66 (2134). S. 2.

Komarnitskyi, O. (2017). Ctudenty-pedahohy u modernizatsii vyshchoi osvity radianskoj Ukrainy u 1920-1930-kh rr.: monohrafiia. Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia «Ruta», 984 s.

Korotieieva-Kaminska, V. (1997). Ukrainoznavchyi aspekt zmistu pedahohichnoi osvity (1917-1945 rr.). Kyiv: Lohos, 262 s.

Lavrinenko, O. (1998). Vykhovannia maibutnoho vchytelia v Ukraini na pochatku 20-kh rokiv. Pochatkova shkola. Kyiv, №6. S. 60–61.

Lavrinenko, O. (1997). Praktychna profesiina pidhotovka vchytelia v Ukraini (1917-1926 rr.). Pedahohika i psykholohiia. Kyiv, №4. S. 216–223.

Lavrut, O. (2011). Stazhuvannia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv v USRR periodu 20-kh rokiv XX st. Hileia: naukovyi visnyk: zb. nauk. pr. Kyiv: VIR UAN. Vyp. 44 (№2). S. 120–129.

Lypynskiy, V. (2000). Stanovlennia i rozvytok novoi systemy osvity v USSR u 20-i roky: monohrafiia. Donetsk: RVA Donetsk. derzh. tekhn. un-t, 247 s.

Maiboroda, V. (1992). Vyshcha pedahohichna osvita v Ukraini: istoriia, dosvid, uroky (1917-1985 rr.). Kyiv: Lybid, 196 s.

Novyi zahin radianskykh pedahohiv. (1936). Radianska Volyn. 2 lypnya. №33 (3412). S. 1.

Pastovenskyi, O. (2007). Osvita Zhytomyrshchyny: istoriia, sohodennia ta perspektyvy rozvytku. Zhytomyrshchyna: mynule, sohodennia, postup u maibutnie: nauk. zb. Zhytomyr: Zhytomyr. derzh. ped. un-t im. Ivana Franka. T. 2. S. 3–9.

Po Radianskii Ukraini. Chervoyi vypusk. (1939). Chervonyi kordon. Kamianets-Podilskiy, 2 lypnia. №149 (2927). S. 4.

Pryvit vypusknnykam. (1938). Chervone Polissia. Zhytomyr, 4 lypnia. №152 (4016). S. 3.

R-n. 67 novykh osvitnykiv. (1925). Radianska Volyn. 16 veresnia. Ch. 210 (335). S. 4.

Safonova, N. (2010). Rozvytok pedahohichnoi osvity v Ukraini v 20-kh rokakh XX stolittia. Intelihentsiia i vlada: hromads.-polit. nauk. zb. Odesa: Astroprynt. Vyp. 19. S. 124–132.

Strokativ, Z. (1930). Silske gospodarstvo v instytutakh narodnoi osvity. Zapysky Nizhynskoho instytutu narodnoi osvity. Nizhyn. Kn. Kh. S. 211–222.

TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 2, spr. 281. 236 ark.

TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 2, spr. 291. 105 ark.

TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 2, spr. 1057. 178 ark.

TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 4, spr. 629. 48 ark.

TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 5, spr. 289. 711 ark.

TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 10, spr. 1488. 403 ark.

TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 11, spr. 148. 262 ark.

TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 11, spr. 149. 181 ark.

Yashchuk, I. P. (2009). Osoblyvosti formuvannia systemy vyshchoi pedahohichnoi osvity v Ukraini (20-30-ti rr. XX stolittia). Pedahohichniy dyskurs: zb. nauk. pr. Khmelnytskyi: Khmeln. hum.-ped. akademiia. Vyp. 6. S. 203–211.

Komarnitskyi O., Komarnitska L. EDUCATIONAL ACTIVITIES OF STUDENTS OF THE ZHYTOMYR PEDAGOGICAL INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION IN THE 20-30S OF THE XX CENTURY: PRACTICES, FINAL CERTIFICATION

Abstract

The purpose of the article is to show the place of pedagogical and industrial practices, internships, and diploma projects in the life of students of

*Zhytomyr Institution of Higher Education in the 20-30s of the twentieth century based on available scientific literature, archival sources, and materials from the periodicals of that time, to find out the number of graduates of this institution. **The research methodology** is based on the principles of concrete-historical approach or historicism, objectivity, comprehensiveness and integrity, systematicity, as well as the use of the method of analysis and synthesis, historical-genetic, historical-typological, and problem-chronological methods. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time such directions of educational activity of students of the Zhytomyr Pedagogical Institution of Higher Education as practical training, annual internship, excursion activities, thesis writing, etc. are comprehensively demonstrated. **Conclusions.** During the 20-30's of the twentieth century, in the Zhytomyr Pedagogical Institution of Higher Education attention was paid to students' pedagogical and industrial practices, internships, excursions, and quality training of graduate students. Pedagogical practice was a vital component of teacher training. The authors note that an important component in teacher training was pedagogical practice. It reflected the peculiarities of Soviet pedagogical education, which focused on training "labor" intelligentsia. Foremost, it concerned such a component as experience/acquaintance with industrial and agricultural production. The trainees got acquainted with the work of different types of educational institutions, worked as assistants to teachers and educators, and in the third year independently conducted pedagogical work. An integral part of the students' educational activities was conducting general and educational excursions, students undergoing a one-year practical internship, during which they demonstrated the ability to apply the acquired knowledge in practice. As in our time, graduates demonstrated different levels of knowledge and skills. This fact did not stop the government from encouraging an increase in the number of graduates. Higher pedagogical education in the period under study gradually acquired signs of mass, which could not but affect its quality. The introduction of distance learning also benefited from the growing number of graduates. The best graduates were invited to teach. Further research is needed in the humanities programs of the outlined educational institutions, the topics of term papers, and graduate works, which will expand the understanding of the mechanisms of formation and education of the "real Soviet man".*

Key words: student, institute, Zhytomyr, practice, excursion, internship, graduation.

**Komarnicki A., Komarnicka L. DZIAŁALNOŚĆ EDUKACYJNA
STUDENTÓW PEDAGOGICZNEJ INSTYTUCJI SZKOLNICTWA
WYŻSZEGO W ŻYTOMIERZU W LATACH 20-30 XX WIEKU: PRAKTYKI,
CERTYFIKACJA KOŃCOWA**

Strzeszczenie

Artykuł ukazuje miejsce i znaczenie praktyk pedagogicznych i przemysłowych, staży, projektowania dyplomów w życiu studentów Pedagogicznej Instytucji Szkolnictwa Wyższego w Żytomierzu w latach 20-30. XX wieku. Badania zostały przeprowadzone na podstawie dostępnej literatury naukowej, źródeł archiwalnych oraz materiałów ówczesnych periodyków. Autorzy dostrzegają praktyki pedagogiczne jako ważny element kształcenia nauczycieli. Stażyści zapoznawali się z działalnością różnego typu placówek oświatowych, pracowali jako asystenci nauczycieli i wychowawców, a na trzecim roku samodzielnie prowadzili pracę pedagogiczną. Studenci odbywali również staże związane z produkcją przemysłową i rolniczą. Integralną częścią działalności edukacyjnej studentów było prowadzenie wycieczek ogólnokształcących i edukacyjno-poznawczych, studenci odbywali praktyki roczne, podczas których wykazywali się umiejętnościami praktycznego zastosowania zdobytej wiedzy. Absolwenci posiadali wysoki poziom kompetencji specjalistycznych.

Słowa kluczowe: *student, instytut, Żytomierz, praktyki, wycieczka, staż, ukończenie studiów.*

Статтю надіслано до редколегії 24.03.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 06.04.2022 р.